

## Məhəmməd Hadinin şeirləri “Dəbistan” jurnalında

Sevil Qarashova  
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu  
E-mail: dr.alxansoy@mail.ru

**Annotasiya.** XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinin görkəmli simalarından olan Məhəmməd Hadinin yaradıcılığında maarif, elm, təhsil və mədəniyyətin təbliği məsələləri xüsusi yer tutur. Mütəfəkkir istər poetik, istər publisistik və nəsr, istərsə də tərcümələrində maarif və mədəniyyət məsələlərinə böyük önəm vermiş, elmi bəşəriyyəti aydınlığa çıxaracaq günəşə, elmsizliyi isə qatı qaranlığa, cəhənnəm əzabına bənzətməmişdir. O, elmi adamları mənsub olduqları millətin və cəmiyyətin bəzəyi, elmsiz adamları isə ancaq yandırılmağa gerek olan səmərəsiz quru ağac hesab etmişdir. Elmə, məktəbə, maarifə, mətbuatə dair fikirlərini həyatı materiallar və əksər vaxtlarda dahi şəxsiyyətlərin sözləri, fəlsəfi və müqəddəs kitablardan, xüsusilə Qurandan götürdüyü kəlamlarla qüvvətləndirən M.Hadi maarifi azadlıq və bərabərliyin açarı hesab edir, millətinin tərəqqi və təkamülünü məhz maarif, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafında gördürdü. Bu məsələlərin şərhini M.Hadinin sağlığında müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi bir sıra əsərlərində olduğu kimi, “Dəbistan” jurnalında çap olunmuş poetik əsərlərinin də əsas mövzu və ideyasını təşkil edirdi.

**Açar sözlər:** maarif, mədəniyyət, millət, azadlıq, şəxsiyyət, tərəqqi

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 16.07.2024; qəbul edilib – 26.07.2024

## Poems by Muhammad Hadi in “Dabistan” magazine

Sevil Garashova  
Doctor of Philosophy in Philology  
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS  
E-mail: dr.alxansoy@mail.ru

**Abstract.** In the works of Muhammad Hadi, one of the outstanding figures of the history of Azerbaijani literature and public opinion of the twentieth century, the issues of enlightenment, science, education and cultural development occupy a special place. The thoughtful poet in his poetic, journalistic and prose works, as well as in his translations attached great importance to the issues of education and culture, compared science to the sun that will enlighten mankind, and ignorance to continuous darkness and hell torment. He regarded learned people as the adornment of the nation and the society to which they belonged, and uneducated people as worthless dry wood that should be burned. M.Hadi, who supported his views on science, school, education and the press with vital materials and, for the most part, the words of geniuses, philosophical and holy books, especially from the Koran, considered education the key to freedom. and equality, and the progress and evolution of the nation is precisely education, science, education and he saw in the development

of culture. Interpretation of these issues was the main theme and idea of M.Hadi's poetic works published in the magazine “Dabistan”, as well as in a number of works published in various press organs during his lifetime.

**Keywords:** education, culture, nation, freedom, personality, progress

Article history: received – 16.07.2024; accepted – 26.07.2024

## Giriş / Introduction

Azərbaycanda ana dilində uşaqlara məxsus dövrü mətbuat yaratmaq ideyası XIX əsrin doxsanıncı illərində yaranırsa da, bu ideyanı həyata keçirmək XX əsrin əvvəllərində mümkün olmuş, Bakıda qabaqcıl Azərbaycan maarifçi ziyalılarından gərgin və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində 1905-1920-ci illər arasında “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnalları nəşr edilmişdir. Bu jurnallar içərisində ilk uşaq mətbuat orqanı olaraq “Dəbistan”ın Azərbaycanla maarif və mədəniyyətin təbliğində və uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranmasında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Birinci nömrəsi 1906-cı il aprelin 16-da çıxan “Dəbistan” ilk nömrədən 1906-cı il noyabr ayının 15-ə qədər 15-ci nömrə də daxil olmaqla Əlişgəndər Cəfərzadə və Sultanməcid Əfəndizadənin müştərək nəşir və redaktorluğu ilə çıxmış, M.Əfəndizadənin redaksiyadan ayrılması səbəbindən 16-cı nömrədən, yəni 1906-cı ilin 7 dekabrından 1908-ci ilin martına qədər Ə.İsgəndərzadə tərəfindən təkbəşinə idarə olunmuşdur. Nəşr fəaliyyəti çox da uzun olmayan “Dəbistan”ın “birinci ildə 18 nömrə, ikinci 1907-ci ildə 7, üçüncü 1908-ci ildə 2 nömrəsi çıxmışdır” [13, s.48].

“Dəbistan” jurnalının çox zəngin və rəngarəng proqramı var idi. “Nəzərdə tutulmuşdu ki, burada uşaqların və gəncliyin aqli və mənavi inkişafına kömək edə biləcək müxtəlif mündəricəli və səciyyəli şeir, hekayə, tərcümələr, elmi-kütləvi, əxlaqi-didaktik məqalələr, əyləncəli materiallar nəşr olunsun. Ata-anaları müasir elmi-tərbiyə məsələləri ilə tanış etmək niyyəti ilə jurnala “Validəylərə məxsus vərəqə” də əlavə edilmişdi” [2, s.355].

Nəşir və redaktorlarla yanaşı, jurnalın işində dövrün əsas ədəbi simaları – Həsən bəy Zərdabi, Sultan Məcid Qənizadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Abdulla bəy Divanbəyovlu, Mirzə Həsib Qüdsi, Süleyman bəy Əbdülrəhmanbəyov, Əliəğa Həsənzadə, Həsən bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və başqaları yaxından iştirak edirdilər ki, onlardan biri də Məhəmməd Hadi idi.

## Əsas hissə / Main Part

M.Hadi yaradıcılığının ilk illərində “Həyat”, “İrşad”, “Təkamül”, “Yoldaş” qəzetləri və “Füyuzat” jurnalı ilə yanaşı “Dəbistan” jurnalı ilə də əməkdaşlıq etmiş, jurnalda məktəb, maarif və mədəniyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı rolu özündə əks etdirən şeirlərini dərc etdirmişdir.

M.Hadinin “Dəbistan”la əməkdaşlığı jurnalın 2 avqust 1906-cı il tarixli 8-ci nömrəsində çap etdirdiyi “Lövhəyi-təsviri-maarif” şeiri ilə başlanır [3, s.10-11].

*Vətən övladı! Ha qeyrət qələn təhsili-irfanı,  
Qələn mənədir ancaq, bu nəqş, əlbət, olur fani.*

– misraları ilə başlanan 37 beytlik bu əsər qəsidə formasında yazılmış, müəllif son beytdə imzasını “Məhəmməd Hadiyi-Əbdülsəlimzadə Şirvani” kimi göstərmişdir [12, s.46]. Jurnalda şeirin sonunda belə bir qeyd vardır: “Bürhani-tərəqqi”dən. “Bu isə M.Hadinin həmin vaxt Həştərxanda yaşaması, M.L.İsmayilzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Bürhani-tərəqqi” qəzetində işləməsi və bu şeirin də ilk dəfə həmin qəzetdə çap olunmasına işarədir” [2, s.168].



Məktəb və təhsilin, maarif, elm və mədəniyyətin cəmiyyətə, insanlığa, ümumən bəşər övladına verəcəyi xeyirlər barədə müəllifin düşüncələrinin məhsulu hesab edilə bilən bu əsəri müəllifin elmi öyrənməyə çağırışı da adlandırmaq olar. “Vətən övladı, elmi öyrənməyə qeyrət edin!” kitabı ilə başlayan, “Yatmaq vaxtı deyil, sübh açılmış, aləm nura boyanmışdır, sən də ayıl və haqqını tələb et” nidaları ilə bitən bu əsərdə maarifi həqiqət, ziya, insan idrakını hər cür pisləklərdən təmizləyən, onu yaradılmışların əşrafı kimi yaşamağa sövq edən bir vasitə kimi qiymətləndirən müəllif fikirlərini (Beşikdən qəbrəyədək təhsil edək adabı ifanı), Məhəmməd peğəmbərin (s) adı ilə bağlı hədislərdən (Əgər Çin ölkəsində olsa cüyəndə olaq elmi; Aləmi seyri-sülukimdə cəhalət əhlini gördüm düşəri qəhri-Rəbbani” və s.), Həzrət Əlinin (s) adı ilə bağlı hikmətli sözlərdən (Pədərsiz kəs yetim olmaz, yetim ol kimsədir, əlhaqq ki, yoxdur elmü ifanı və s.) istifadə edir.

“Cəhalət bir mərəzdir, yox əlacı elmdən başqa”, – deyən M.Hadi çox doğru olaraq bu fikrə gəlir ki, maarif çəməsindən doyuncə dirilik suyu içməyənlər yer üzündə səfil, sərgərdan, kölə kimi yaşamağa məhkumdurlar. M.Hadinin fikrinə görə, hansı məmləkətdə maarifə, təhsilə qiymət verilir, həmin məmləkətlərin əhalisi insan kimi yaşamaqla yanaşı, azadlıq və hüriyyətlərini də əldə etməyə müvəffəq olmuş, yaxud azadlığı əldə etmək üçün mübarizə yollarını axtarmaqdadırlar. Maarif, mədəniyyət və təhsil cəhətdən geri qalmış ölkələrdə isə zülm və sitəm hökmfərmədir. Hüququnu anlamayan insanın əsarət boyunduruğu altında qul kimi diri ikən ölü halında yaşaması qanunauyğun hal, təbiət və cəmiyyətin hökmüdür. “Dağılmaz küfr ilə bir mülk, zülm ilə olur viran”, – deyən müəllif yaqinliklə bildirir ki, zülmü bərqərar edən, onun ayaq tutub yeriməsinə rəvac verən elmsizlik, maarifsizlikdir. Məhz məktəb və maarifə yetərinə qiymət verilməməsinin nəticəsidir ki, İran zülm və sitəm səhnəsinə döndü (əslində şair yaşadığı ölkəni, yəni Rusiya və Rusiyanın tərkibində olan Azərbaycanı nəzərdə tuturdu və burada İranın adının çəkilməsi senzuranın yayınmaq məqsədi güdürdü) və:

*Budur, viran edibdir zülm darül-mülki-İrani.* [3, s.10-11]

Bütün tərəqqi, inkişaf və bəşəriyyətə xeyirlər verən kəşflərin maariflə, təhsillə, elm öyrənməklə mümkün olduğunu bəyan edərkən:

*Maariflə qılıbdır əhli-ələm kəsbi-ünsiyyət,  
Maarif eyləmiş heyvandan təmyiz insanı.  
Maarifsiz bu aləm bir xarabədir-vəhşətdir,  
Maariflə təməddün eyləmişdir aləmi-fani.  
Maarif sayəsində kəşf olundu bunca sənətlər,  
Maariflə tərəqqi eyləmişdir qövmi-nəsrani,* [3, s.10-11]

– deyən M.Hadi fikrini bir qədər də konkretləşdirərək bildirir ki, “Cəhalətdir əsası zülmü cövr-xanimansuzun”. Zülmün kökünü qazmaq, təməlini uçurmaq üçün bir yol var, o da:

*Maarif olsa zülmün məhv olur, albəttə, bünyanı.* [3, s.10-11]

Mövzu, məzmun, forma və ruhu etibarı ilə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Lövh-i-məkatib”, “Məktəb nə demək...” şeirləri ilə səsləşən beş bəndlik müsəddəs formalı “Məktəbi-darül-ədəb” şeiri [4, s.132-133]. M.Hadi lirikasının gözəl nümunələrindəndir. Şairin ilk kitabı olan “Firdovsi-ilhamat”da “Məktəb şərqisi” adı ilə nəşr olunmuş və sonrakı kitablarda da bu adla getmiş şeirdə məktəb insanlığı zülmətdən işığa çıxaran, ümməti doğruluq qapısına yönəldən bir yol kimi tərənnüm olunur. Bir maarifçi olaraq M.Hadinin qənaətinə görə, məktəb vətən övladına təhsillə bərabər, ədəb, əxlaq, mərifət, vətən sevgisi, millət təassübkeşliyi aşılardan bir məbəddir. Məktəbdə qazanılan savad sayəsində bəşər övladı düşər olduğu bələlərdən qurtula, ona gizli olan sirləri aşkara çıxara, dünyada baş verənləri qədərincə anlaya və öz müqəddəratını həll edə bilər. Müəllif qeyd edir:

*Azmişlər üçün elmü ədəb nuri-səhərdir,  
Cəhl ilə kor olmuşlar üçün köhl bəsərdir,  
İncəna şərafəbxəş fəqət elmü hünərdir,  
Bimərifət adam canlı yox xüsk şəcərdir.* [4, s.132-133]

Dövrünün maarifpərvər ziyalıları kimi, M.Hadi də o fikirdə idi ki, azmişləri aydın, doğru yola çıxaran, cəhalətlə kor olmuş gözləri açan dərman, insana şəraf bəxş elayan elm və ədəbdir ki, bunlar da məktəb, maarif və müəllim olmadan mümkün deyil. “Mərifətsiz, elmsiz adamla cansız, faydasız, qurumuş ağac ceynidir”, – qənaətində olan şair bunları nəzərə alaraq hər bəndin sonunda aşağıdakı beyti nəqərat kimi təkrar edir:

*Darül-ədəbin bilməliyiz qədrini, millət,  
Göstərməli ikməlnə olduqca həmiyyət.* [4, s.132-133]

On beş beytlik qəsidə formalı “Maarifə dair” şeiri [5, s.194-195] mövzu və ideyaca yuxarıda qısaca şərhini verdiyimiz əsərlərlə yaxından səsləşir.

Əvvəlki şeirlərində olduğu kimi, bu əsərdə də şair məktəb və maarifin cəmiyyətin həyatundakı müsbət rolunu yüksək qiymətləndirir, bildirir ki, məktəb ədəb çiçəklərinin cəm olduğu bir güllüstandır. Boş-boş xüylərlə məşğul olmaq zamanı deyil. Dövrümüz mədəniyyət əsri, insanların öz hüquqları uğrunda mübarizə əsri olduğundan biz də hüriyyət və mədəniyyət qatırına qoşulmağa məcburuq. Avropalılardan ibrət götürməyin zamanı yetişib. Nə qədər ki, maarif və təhsildən uzağıq, əhvalımız düzəlməkdənsə, gündü-gündən fənalasacaq:

*Zənciri-əsərdə yaşar əhli-cəhalət,  
Məhkumların gün kimi bəsbəlli zəvalı.* [5, s.194-195]

“Məhkumluqdan, əsarətdən qurtarmağın yolu məktəbdən, maarifdən, elmi öyrəniş onu bəşər həyatına tətbiq etməkdən başlanır” tezisini irəli sürən və bu ideyasını əsərlərində döna-döna müxtəlif forma və üsullarla isbatə çalışan M.Hadi “Bədayeyi-təbiət” şeirində [4, s.194-195] təbiətin bahar fəslini təsvir edir. İlk baxışda peyzaj lirikası nümunəsi təsiri bağışlayan şeir, diqqət yetirilərsə, təbiət şeiri deyil, ictimai-siyasi lirikanın gözəl nümunəsidir. Şeirin ilk yeddi beytində təbiətin yaşıl donu bürünməsindən, güllə, lələyə, çiçəyə baxıb yarıncı xəyalında canlandırmasından, meşələrin “ərzi-lətafət” etməsindən, “Güllər güllüyər, quşlar oxur, feyz saçır bad” kimi könül açan məsələlərdən danışan müəllif səkkizinci beytdən başlayaraq obyektə dəyişir. Təbiət yerindədir, lakin quşların nəğməsi ürək yandıran nalə və fəryadla doludur:

*Möhnətədələr hər biri bir dürlü nəvədə,  
Sən şivan edirlər bu çəmənzari-fanədə.  
Səyyadi-sitəmpərvərə nifrini ediyorlar,  
Cəlladi-cəfəgüstərə təlin ediyorlar.  
Zülm əhli xarab eylədi gülləri-vüçudu,  
Eyyvah, sitəm məhv elədi bağı-şühudu.* [6, s.193-194]

Hələ bu hamısı deyil. Zülmün xaraba qoyduğu təbiətdə bulaqlar hüznü bir səslə axır, kəsilməmiş, doğranmış ağacların halına ağlayır. Bir qədər əvvəl ürəyi sevincə dolu olan şair bunları gördükdə, yaranmışların bir-birinə, əslində insanın insana qənəm kəsildiyini xəyalında canlandıranda fəna güllərinin qönçəsi kimi çöhrəsinin solması təbiidir. Bu təbiiyyətin müqabilində aşağıdakı sualların meydana gəlməsi də qanunidir:

*Aya bu nəsil mənəreyi-faciəzadır,  
Hər “pərdəsi”, hər “fəslisi” səzavri-bükədir?*



*Hər zərrədə məşhud olur asarı-fələkət,  
Bir cövhəri-qəmdənmi doğulub tifi-təbiət?* [6, s.193-194]

Suallların cavabı aydındır və bu sualları M.Hadi təkrar-təkrar özü cavablandırmışdır: Hürriyyət, müsavət olmayan yerdə yer üzü sitəm səhnəsi, bəşər övladının yaşayışı faciədir.

“Ricayi-vətən” şeiri M.Hadinin dil baxımından ən sadə, anlaşıqlı şeirlərindən biridir. Dörd beytlik uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu hikmətamiz şeirdə mənasının anlaşılması çətin olan söz yoxdur və bir-iki sözü çıxmaqla sözlərin demək olar ki, hamısı türk mənşəli, əsl Azərbaycan sözləridir. Şeiri olduğu kimi veririk:

*Bəsdir, yetər oğlum, dur, oğul, dur, daha yatma,  
Namusu, həyanı, ədəbi uyğuya satma!  
Ey sevgili övlad, ayıl, Allahu seversən,  
Gün doğdu, hamı durdu, yatan birca özünsən.  
Yoldaşlarına, sil gözünü yaxşı bax, oğlum,  
Onlar yetib istəklərinə, sən uzaq, oğlum.  
Başdan papağın, ya başını qapdıracaqdır –  
Ol yol gedən adam ki, yol üstü yatacaqdır.* [7, s.37]

Şərhi ehtiyac görmürük və birca onu əlavə etməklə kifayətlənirik ki, “M.Hadinin dili çətinidir, onu başa düşmək olmur”, – deyə gileylənənlər hərdən-hərdən əzabla qatlaşıb bu sözlə tablo yaratmağın əvəzsiz ustası olan dahi şair və mütəfəkkirin əsərlərini oxusunlar və onda onun anlaşıqlı dil-də yazdığı çoxlu şeir, məqalə və elmi əsəri ilə rastlaşacaq, üslub və dil gözəlliyinin şahidi olacaqlar.

M.Hadinin “Dəbistan”da dərc etdirdiyi şeirlərindən biri də “Arizuyi-dil” əsəridir [8, s.79-81]. Bu şeirin digər bir variantı “Fəzaili-insaniyyə: Möbuslarımıza xitab” adı ilə “Dəbistan” jurnalından əvvəl “Füyuzat”da dərc olunmuşdur [9]. Şair şeirdə bəzi əlavələr etməklə onu “Dəbistan”da da çap etdirməyi lazım bilmişdir.

Aşağıdakı ilk səkkiz misra “Füyuzat” jurnalındakı mətnə yoxdur:

*Olmarızmi haqqi-insaniyyədən biz zövqəvab,  
Yoxsa dünyada nəsibi-millət olmuşdur əzab?  
Kimsəyə olmur əsərbəxşə fəğanü dadımız,  
Aləmi yandırmayır bilməm neçin fəryadımız?  
Sanma atasdır ki, rövzənlərdən olmuş şölədar,  
Ahi-cangahi-fəqirandır könüllərdən çıxar.  
Ah, əmniyyətəlməzmi vətən cənnətmisəl,  
Etmərizmi yarı-ümmidi dərəğuşi-vüsəl?* [8, s.79-81]

Bundan başqa, “Dəbistan”dakı 18-ci: “Qönçəyi-elmü ədəblə xüldzar olsun vətən, Zibi-ədlü dad ilə pirayədar olsun vətən” beyti “Füyuzat”da 14-cü beyt olaraq getmişdir:

*Zibi-ədlü dad ilə pirayədar olsun vətən,  
Haizi-şanı şərəf bir xüldzar olsun vətən* [9, s.39]

Digər bir fərqli isə şeirin sonluğunda özünü göstərir. Belə ki, “Dəbistan”da şeir:

*Niyyəti-xalis ilə meydana girsək, Hadiya,  
Bəxtimiz nəcmi olur zinətəzayi-etilə,* [8, s.79-81]

– beyti ilə bitdiyi halda, bu beyt “Füyuzat”da yoxdur.

“İrfandır” rədifli “Sevgili şagirdlərimizə ərməğan” şeiri şagirdləri məktəbə təqrib niyyəti ilə qələmə alınmış, mövzuca və məzmunca M.Hadinin “Dəbistan”da maarif və elmin faydası barədə yazdığı əsərlərlə eyniyyət təşkil edir.

*Dəbistan bir qəfəs, şagirdlərdir bülbuli-lahut,  
Dəbistan ləfz, onun mənaiyi-mənidarı ırfandır,* [10, s.10]

– beyti ilə tamamlanan bu şeirdən başqa M.Hadinin “Dəbistan”ın 4-cü nömrəsində “Dünya sahayi-qəmdir” adlı, “Olmasın” rədifli on beytlik bir qəzəli də dərc olunmuşdur [8, s. 10]. Bu ictimai məzmunlu əsəri M.Hadinin bəşər tarixi barədə düşüncələri də adlandırmaq olar.

Mahiyyət, mündəricə və ideyaca tutumlu, həcmə çox da böyük olmayan bu əsərin bütün beytləri bədii sual əsasında qurulmuşdur. İlk iki beytdə oxuyuruq:

*Gülşəni-ələmdə bir gül varmı bixar olmasın?  
Hansı bülbuldür cəfayi-xardən zar olmasın?  
Gördünüzmü bir çiçək bağı-fənədə solmasın,  
Hansı bir nəxli-əməl vardır ki, bihar olmasın?* [10, s.10]

Suallara veriləcək cavablar, təbii ki, aydındır. Güllü tikənsiz, bülbulü gülün aşiqi olan qızılgülün tikanlarının cəfasından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Sualın qoyuluşu başqa mətləblərdən xəbər verir. Olmazdımı gül tikənsiz yaranaydı, bülbul də məşuquna yetmək üçün əzablara düşər olmayaydı? Açıq hər bir çiçəyin solması təbiiirdir. Barsız xurma ağacı olmadığı kimi, əvəzsiz, nəticəsiz əməlin də olmadığı təbiətin qanunudur. Elə iş görməli, elə yaşamaq ki, çiçək kimi solub gedəndən sonra da rəhmətə xatırlanasan və elə əməl sahibi olmalısın ki, əməllərinə görə xəcalət çəkməyib, əksinə, fəxarət hissi keçirəsən.

İnsanın acizliyinə dözməyən, bəşəriyyətin gələcəyinə böyük ümidlərlə baxan M.Hadi bildirir ki, insanlığa, bəşəriyyətə xidməti özlərinə şərəf işi hesab edən, şəxsi mənafeələrini ictimai amallara qurban verənlər tarixin bütün mərhələlərində məhrumiyyətlərə düşər olublar və şairin fikrinə, bundan qətiyyətlə narahat olmağa, peşmançılıq hissləri keçirməyə dəyməz. Qardaşları Yusifi ələ-bələ, məzə xatirinə quyuya atmadılar, Yusif onlardan gözəl, ağıllı, ata yanında və cəmiyyət içərisində hörmətli olduğu üçün həsəd üzündən bu çirkin əmələ əl atdılar. Bu əməlləri ilə qardaşlarına zülm etdikləri kimi, doğma atalarına da cəfa etdilər. Oğul dərdi çəkməkdən ata kor oldu. Axırda qardaşlar da, Yusif də, Yəqub peyğəmbər də əməllərinə görə Allah-taaladan mükafatlarını aldılar və hər kəs əməlinin meyvosini daddı.

“Atdılar nari-bələyə həzrəti-İbrahimi”, niyə, nə üçün? Əqrəbasını büt-pərəstlikdən əl çəkməyə, təkəllüflə, düz yola, salamat bir əqidəyə dəvət etdiyi üçün. Allah İbrahimə əməlinin müjdəsini verdi və onu yanar od içində salamat saxladı. Yəhya, Musa, İsa kimi Quranımızda adıçəkilən müqəddəs peyğəmbərlər qövmələri tərəfindən min cürə tənəzlərlə üzləşdi. Biri şəhid oldu, biri Firon tərəfindən zülm və sitəm gördü, digəri isə çarmıxa çəkildi, lakin heç biri insanlığa xidmətdən geri çəkilmədi.

*Hansı peyğəmbər olubdur çəkəsin yüz min əza,  
Varmı bir Əhməd düşəri-təni-əşrər olmasın?* [10, s.10]

– deyənlər M.Hadinin Məhəmməd peyğəmbəri, sonrakı beytlərdə Sokratı, Bəstəmini, Həllac Mənsuru xatırlaması təsadüfi deyil. Adları qeyd olunanların zamanəsində həqiqəti yaydıqları, doğru danışib düzgün əməl sahibləri olduğundan hansı məhrumiyyətlərə düşər olmasını kim bilmir ki? Fəqət zülm ələyənlər nəhayətdə Allahın qəzəbinə tuş oldular, zülm olunanlar Tanrının mərhəmətinə qazanaraq əbədiyyətə qovuşdular.

Qəzəlin son beytlərində oxuyuruq:

*Hansı aşiqdir cahanda naili-didari-yar,  
Varmı bir pərvanə məhvi-şöleyi-nar olmasın?  
Vermədi Fərhədə çərxi-bivəfa Şirini,  
Hadiya, kimdir fəna mülkündə xunbar olmasın?* [10, s.10]

Anlaşıldığı kimi, bu qəzəl başdan-başa insanı yaxşı əməllər sahibi olmağa çağırış niyyəti ilə yazılmışdır. Şairə görə, insan həmcinslərindən nə qədər pisliklər, yamanlıqlar görsə də, bəxti, taleyi ona yar olmasa da, ümitsizliyə qapılmamalı, yaxşı əməlindən əl çəkməməli, insanlığa xidmət vəzifəsini bir an belə unutmamalıdır.

#### Nəticə / Conclusion

XX əsr Azərbaycan ictimai fikir tarixi və ədəbiyyatının tanınmış siması və milli Azərbaycan romantizminin banilərindən biri olan Məhəmməd Hadi yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq ömrünün sonuna qədər dövrü mətbuatla sıx əlaqə saxlamış, müxtəlif mətbuat orqanları, o cümlədən "Dəbistan"-la da əməkdaşlıq etmişdir. Sənətkarın dövrün uşaq mətbuat orqanlarından biri olan bu jurnalda nəşr etdirdiyi əsərləri barədə fikirlərimizi ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bu əsərlərin dili sənətkarın yaradıcılığının ilk illərində "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalında çap olunmuş şeirlərin dilindən sadə və anlaşıqlıdır. "Dəbistan" jurnalında M.Hadi, əsasən, jurnalın məramına uyğun əsərlər çap etdirmiş, məktəb, maarif və mədəniyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı rol barədə mülahizələrini bəyan etmiş, əvvəldən bəyan etdiyi estetik idealına sadiq qaldığını bir daha təsdiq etmişdir.

#### Ədəbiyyat / References

1. Qəribli, İslam. Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm və təhsil, 2020.
2. Qəribli, İslam. Azərbaycan ədəbiyyatı: dünən və bu gün. – Bakı: Apostrof-A, 2022.
3. Məhəmməd Hadi. Lövhəyi-təsviri-maarif. "Dəbistan" jurnalı, 2 avqust 1906-cı il, №8.
4. Məhəmməd Hadi. Məktəbi-daürül-ədab. "Dəbistan" jurnalı, 17 avqust 1906-cı il, №9.
5. Məhəmməd Hadi. Maarifə dair. "Dəbistan" jurnalı, 19 noyabr 1906-cı il, №13.
6. Məhəmməd Hadi. Bədəeyi-təbiət. "Dəbistan" jurnalı, 7 dekabr 1906-cı il, №16.
7. Məhəmməd Hadi. Ricayi-vətan. "Dəbistan" jurnalı, 26 yanvar 1907-ci il, №1.
8. Məhəmməd Hadi. Arizuyi-dil. "Dəbistan" jurnalı, 21 fevral 1907-ci il, №3.
9. Məhəmməd Hadi. Fəzaili-insaniyyə: Məhbuslarımıza xitab. "Füyuzat" jurnalı, 20 fevral 1907-ci il, №10.
10. Məhəmməd Hadi. Sevgili şagirdlərimizə ərməğan. "Dəbistan" jurnalı, 6 mart 1907-ci il, №4.
11. Məhəmməd Hadi. Dünya saheyi-qəmdir. "Dəbistan" jurnalı, 6 mart 1907-ci il, №4.
12. Məhəmməd Hadi. Əsərləri. Birinci cild. – Bakı: Elm, 2020.
13. Məhəmmədzadə, Mirzəbala. Azərbaycan Türk mətbuatı. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004.

#### Стихи Мухаммеда Хади в журнале «Дабистан»

Севил Гарашова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: dr.alxansoy@mail.ru

**Резюме.** В творчестве Мухаммада Хади, одного из выдающихся деятелей в истории азербайджанской литературы и общественного мнения XX века, особое место занимают вопросы развития просвещения, науки, образования и культуры. Вдумчивый поэт в своих поэтических, публицистических и прозаических переводах придавал большое значение вопросам образования и культуры, сравнивал науку с солнцем, которое просветит человечество, а невежество со сплошной тьмой и адскими муками. Ученых людей он считал украшением нации и общества, к которому они принадлежат, а необразованных «беспольной сухой древесиной», которую следует сжечь. М.Хади, подкреплявший свои взгляды на науку, школу, образование и прессу жизненными материалами и, по большей части, словами гениев, философскими и священными книгами, особенно Кораном, считал образование ключом к свободе и равенству, а прогресс и эволюцию нации видел в развитии образования, науки, просвещения и культуры. Трактовка этих вопросов была основной темой и идеей поэтических произведений М.Хади, опубликованных в журнале «Дабистан», а также в ряде работ, опубликованных в различных органах печати при его жизни.

**Ключевые слова:** образование, культура, нация, свобода, личность, прогресс